

Малі річки України

Майже кожен громадянин України зі свого дитинства зберігає незабутні враження про невеличкий потічок, річку чи утворений на них ставок [1] власної малої батьківщини. Сюди босоніж бігали купатися в спеку, ловити рибу або ковзатися замерзлою водною гладдю.

Дослідники ставляться до таких річечок менш романтично, класифікуючи за малу річку — природний водотік, що безперервно тече протягом усього року (або переривчастий на короткий час).

Вони живляться атмосферними опадами і підземними водами, поверхня водозбору (басейну) малої рівнинної річки не перевищує певної площі, а довжина в середньому складає близько 10 кілометрів.

За прийнятими відповідно до Водного кодексу України критеріями до категорії малих річок належать водотоки [2], які мають площу водозбору не більше 2000 км² за умови, що ріка розташована в одній фізико-географічній зоні. За довжиною водотоку до малих річок зазвичай відносять потоки до сотні кілометрів. Така штучна класифікація, як і будь-яке регламентування створених природою явищ, не повністю відповідає умовам формування річкових систем. Наприклад, у степовій зоні з досить рідкою гідрографічною мережею водотік довжиною до 100 км можна сміливо вважати за значний, а в порізаному річковими долинами Поліссі [3], до категорії малих є слушні передумови відносити ріки довжиною до 200 км.

На теренах сучасної України фахівці свого часу нарахували понад 63 тисячі малих річок, сумарна довжина яких становить близько 185,8 тисяч кілометрів. Тобто, якщо всі малі річки країни витягнути в одну, то вона чотири рази з гаком обігне земну кулю екватором. Серед малих річок близько 95% мають довжину до 10 км [4], а середня довжина становить 1,9 км, сумарна — 112,1 тис. км. В Україні дослідники визначили 3,2 тис. малих річок завдовжки понад 10 км і загальною довжиною в 73,7 тис. км, при середній довжині в 22,9 км.

Гідрологічний режим малих річок рівнинної частини України характеризується весняним повіддям, низкою літньою меженню з окремими дощовими паводками, незначним осіннім підвищенням водності, низькою зимовою меженню, що досить часто по-

Розподіл малих річок України за площею водозбору			
Площа водозбору, км ²	Кількість річок	Загальна довжина, тис. км	Середня довжина, км
До 10	10916	24,9	2,28
10-20	503	1,3	2,58
20-50	8658	21,5	2,48
50-100	10647	30,1	2,83
100-200	10591	32,4	3,06
200-500	9696	34,8	3,59
500-1000	6911	23,6	3,41
1000-2000	5107	17,7	3,47
Україна	63029	185,8	2,95

рушується паводками під час відлиги. Під час весняного по-віддя проходить від 40 до 80%, а на деяких (пересихаючих влітку) малих річках [5] півдня України — до 90 і навіть 100% річного стоку. При цьому кожна мала річка має свої особливості у їхньому живленні, наприклад, в Українських Карпатах [6] і Кримських горах більшу частку становлять дощові води, тому найбільшими для них є витрати дощових паводків.

Малі річки з давніх часів служили водними шляхами, забезпечували людей водою [7], рибою, водними птахами, тваринами, рослинами і гідроенергією для млинів, інших невеликих технічних споруд. Через зміну природ-

них, у тому числі і кліматичних, умов, посилення антропогенного впливу значна кількість малих річок деградувала [8], а багато з них зникли взагалі. Ступінь забруднення малих річок звичайно значно вище порівняно із середніми і великими ріками, оскільки їхня здатність до самоочищення значно нижча. Разом з тим малі річки транспортують забруднену воду в ріки, у які впадають.

Ще за радянських часів (з 1988 року) в Україні розпочата паспортизація малих водотоків і запроваджено паспорт малої ріки, до якого включені наступні параметри: характеристика морфології річкової долини і річища [9], сучасні процеси в басейні річки,

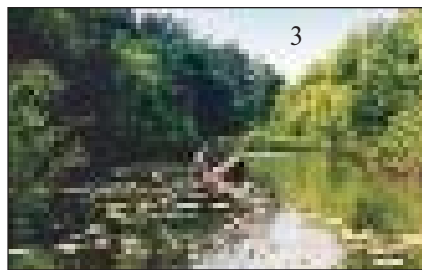

Малі річки України		
Басейни основних річок України	Річки до 10 км	
	Кількість річок	Сумарна довжина, км
Вісла	299	4584
Дунай	18366	31768
Річки межиріччя Дунай - Дністер	598	1330
Дністер	16294	26164
Річки межиріччя Дністер - Південний Буг	150	267
Південний Буг	6273	12076
Дніпро	13197	32146
Прип'ять	4663	13223
Сіверський Донець	1296	3528
Річки Приазов'я	1809	3222
Річки Криму	1527	2945
Україна	67172	131253

характеристика і типізація річкової заплави, літолого-фаціальні особливості, ландшафтно-гідрологічні системи басейну, меліоративний фонд і меліоративні системи, наявні і перспективні напрямки використання меліорованих заплавної земель, елементи водного балансу і його зміни, а також характеристики деяких екологічних станів і природоохоронних заходів, зокрема санітарного стану (забруднення) річкових вод.

Стан більшості малих річок рівнинних теренів України оцінюють як критичний, а основними причинами цього є забруднення водотоків промисловими, сільськогосподарськими і комунальними стоками; збільшення забрудненого поверхневого стоку через відсутність належного догляду за схилами ярів, балок, джерел рік [10] та інтенсивне використання заплави під городи, сади, дачне та інше будівництво [11]. Малі річки також страждають від замулення внаслідок зменшення дренальної здатності їхніх річищ, необоротного водокористування, за високого рівня регулювання стоку, осушення притерасних боліт, що є джерелом живлення більшості малих річок Полісся [12] і Лісостепу.

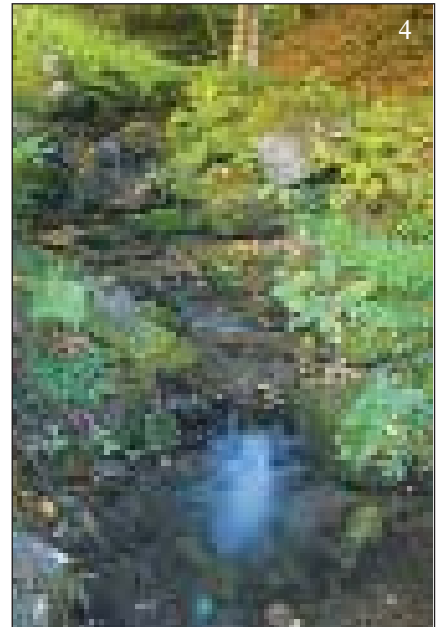
Для збереження екологічного і ресурсного природного потенціалу малих річок прийнято чимало нормативних актів, серед яких: Водний кодекс Української РСР (1972 р.), Положення про водоохоронні зони малих річок і водоймищ України (1977 р.), про посилення охорони малих річок від заб-

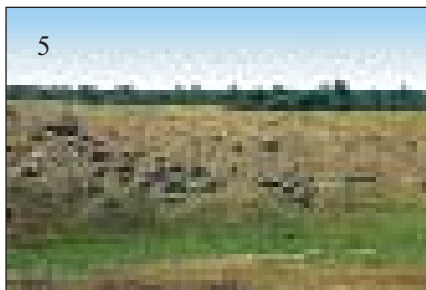
руднення, засмічення і вичерпання, і раціональне використання їхніх водних ресурсів (1980 р.), про поліпшення організації робіт з охорони малих річок від забруднення і виснаження (1986 г.), закони України "Про охорону навколишнього природного середовища" (1991 р.) і "Про загальнодержавну програму розвитку водного господарства України" (2002 р.). Як би то на їх виконання вистачало коштів і не бракувало насаги...

Основним законодавчим актом, щодо регламентування відношення суспільства до малих річок, є прийнятий в 1995 році Водний кодекс України. Відповідно до нього з метою охорони водності малих річок забороняється: змінювати рельєф басейну річки; руйнувати річища пересихаючих річок, струмків і водотоків; спрямляти річища річок [13] і поглиблювати їхне дно нижче природного рівня або перекривати їх без облаштування водостоків, перепусків або акведуків; зменшувати природний рослинний покрив і якість басейну річки; розорювати заплавні землі і застосовувати на них засоби хімізації; проводити осу-

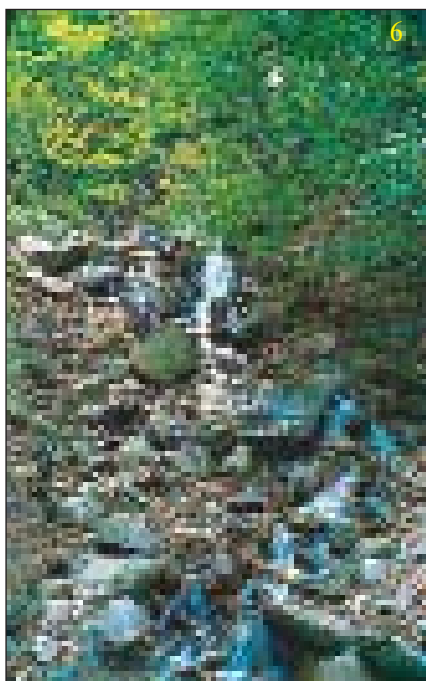
шувальні меліоративні роботи на заболочених ділянках і урочищах у верхів'ях річок; надавати земельні ділянки в заплавах річок під будь-яке будівництво (крім гідротехнічних, гідрометричних і лінійних споруд), а також для садівництва і городництва; здійснювати інші роботи, які можуть негативно впливати на водність річки і якість води в ній.

Кодекс також передбачає створення водоохоронних зон, а для збереження екосистем малих річок, поліпшення екологічного стану їхніх басейнів і річкових вод обґрунтований ряд конкретних рекомендацій. Важливе

5

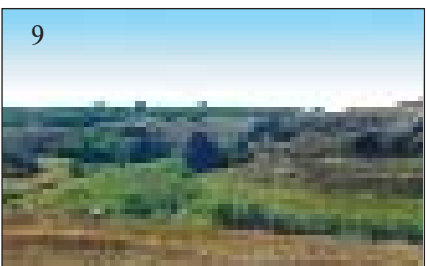
6

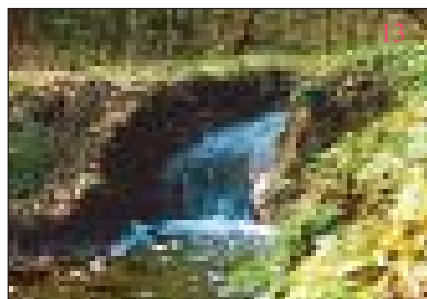
8

12

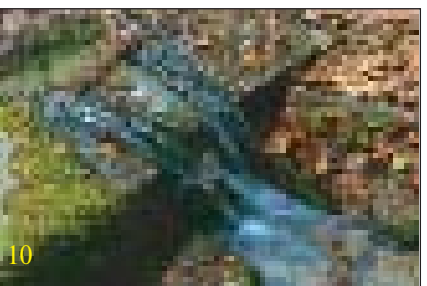
9

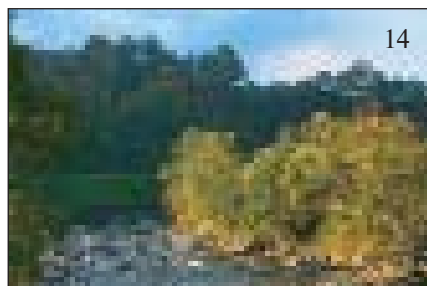
13

7

10

14

являється швидше, виразніше та у більшій мірі.

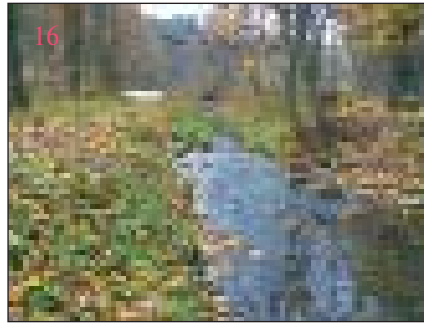
11

значення тут надається розробці і впровадженню національної програми по відновленню малих річок України.

Малі річки формують водні ресурси, гідрохімічний режим і якість води в середніх і великих ріках, а також створюють умови для формування на площах їхніх водозборів відповідних ландшафтів [14]. Існує і зворотний зв'язок — формування малих рі-

чок і їхніх басейнів визначається поверхневим стоком з регіональних ландшафтних комплексів. На малих річках, які розташовані в умовах одного ландшафту і мають невеликі витрати води, результативна дія природних і антропогенних факторів про-

Головною відмінною рисою малих річок є те, що їхні властивості визначаються станом навколишнього ландшафту — водозбору [15]. Тому малі річки особливо чутливі до забруднень стічними водами промислових під-

приємств, сільськогосподарського і комунального виробництв. З іншого боку, саме з малих річок відбирають значні обсяги води для господарських потреб. Внаслідок цього знижується транспортуюча здатність водного потоку, відбувається замулення їхніх річищ і подальше скорочення водності. Відсталі технології застосування добрив у сільському господарстві ведуть до погіршення водно-фізичних властивостей ґрунтів на водозборі, умов формування стоку води і наносів, підвищують імовірність вимивання з поверхневого шару біогенних елементів, що приводять до пересихання рік.

Екосистеми малих річок, як той лакмусовий папірець, одні з перших реагують на зміни у взаємодії системи людська діяльність — природа. Особливо виразно це проявляється при порушенні правил зберігання і використання мінеральних та органічних добрив, пестицидів, в експлуатації

стічних вод. У басейнах малих річок розорані 70-80% земель. Лісистість басейнів навіть на Поліссі (за невеликим винятком) нижче оптимального рівня і становить 20-30%. У басейнах річок степової і лісостепової зон дніпровського басейну площа лісів у два-три рази менше оптимального рівня [17], а площа земель із природним ландшафтом усюди нижче оптимальної.

Зменшення стоку малих річок та їхньої водності як і раніше тісно пов'язане з господарською діяльністю в їхніх басейнах та осушенням боліт на їхніх заплавах. Спроби розчищення річкових річищ, їхнє випрямлення, облицювання берегів тощо. не тільки не досягли поставленої мети (збільшити водність), а, на жаль, призвели до подальшого порушення усередині процесів річища, їхнього гідробіологічного режиму, погіршення якості

тем більшості дніпровських припливів можна оцінити як критичний, а основними причинами цього, є: забруднення рік промисловими, сільськогосподарськими і комунальними стоками; збільшення забрудненого поверхневого стоку внаслідок оранки схилів, ярів, балок, джерел рік та інтенсивне використання заплав для забудови; зменшення дренальної здатності річищ шляхом їхнього замулення; необоротного використання стоків, що досягає 25% від річного стоку системи Дніпра; високий ступінь урегульованості стоку, що підвищує рівень мінералізації води у водоймищах і ставках (внаслідок випарювання з їхнього водного дзеркала в середньому півметрового шару води за рік); замулення річок через знищення лісів на площі водозбору і невідповідність співвідношення площ лісів, лу-

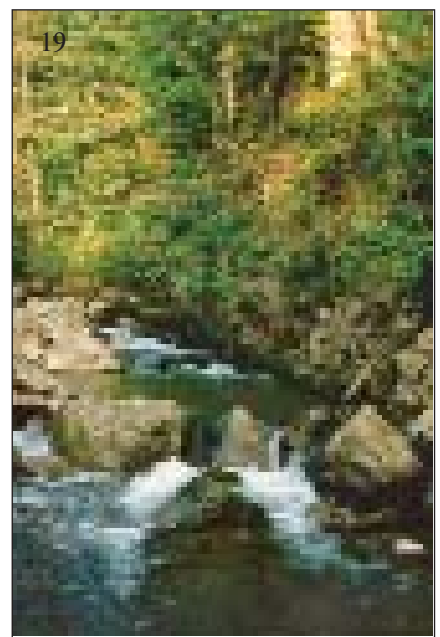

осушених земель, нераціональному веденні лісового господарства, впровадженні ґрунтозахисної системи землеробства тощо.

Малі річки в басейні Дніпра становлять 90% всієї річкової мережі. Довжина рік басейну Дніпра становить понад 67 тис. км. Водою з малих річок забезпечується 18% всіх господарських потреб у басейні [16]. У припливи Дніпра скидається понад 20%

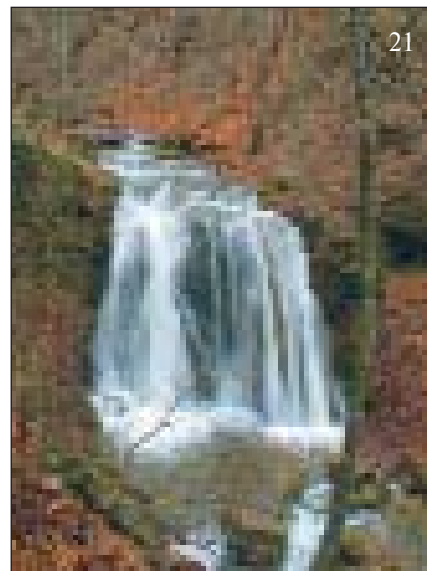
води. Причиною цього також є забруднення річок сільськогосподарським стоком, стічними водами промислових і комунальних підприємств. За таких умов інтенсивність процесів самоочищення води в руслах, практично всіх припливів Дніпра, значно знизилася.

Це призвело до нагромадження забруднень у річкових річищах, їхнього замулення, що впливає на процеси формування якості води. Стан екосис-

20

21

ків та орних земель; осушення вільхових і трав'яних боліт у притерасних ділянках заплав, що є джерелом живлення більшості малих річок Полісся і лісостепу.

Таким чином, надмірне господарське освоєння водозборів малих річок погіршує сформований протягом багатьох сторіч баланс взаємодії природних комплексів — ліс-ріка, поле-ріка, болото-ріка тощо. Як наслідок, рік у рік збільшується кількість річок з істотно зміненим режимом. Разом із цим змінюється різноманіття їх екосистем, переважно зменшується видове різноманіття водної флори і фауни, внаслідок чого послаблюється самоочисний потенціал річок. Все це приносить значний екологічний збиток, негативно відзначається на умовах життя переважної більшості населення, що проживає в басейнах малих річок. Ситуація з екологією малих річок ускладнюється й тим, що в роки незалежності значно зріс відвід земель під дачне будівництво, садівництво і городництво безпосередньо на заплавах рік.

Переважна більшість малих річок не має назв або мають місцеве ім'я, що зазвичай не потрапляє на географічні карти, принаймні на більшість з них. Згадаємо з них кілька з тисяч українських річечок, що своїми видатними природними умовами стали відомі ледь не усій країні та перетворилися на місця туристичного паломництва шукаючих ландшафтного задоволення мандрівників. Серед них карпатська річка Кам'янка [18] (трохи довша за десяток кілометрів) у національному природному парку "Сколівські Бескиди" на Львівщині. Мальовнича і затишна долина Кам'янки (права притока ріки Опір) з багатьма порогами

[19] і грайливим водоспадом [20] є найпопулярнішою природною стежкою парку.

Не менш цікавий потічок відомий в селі Русилів на тернопільському Поділлі. Вода з кількох джерел, що утворилися на схилах сільської балки, формує невелику безіменну річечку,

22

що впадає в долину ріки Стрипа. На її короткому шляху (не більше двох кілометрів) перепад висот (від джерел до гирла) становить понад 100 м. У її вузькій долині з вкритими густим листяним лісом крутими схилами утворився гучний каскад з майже двох десятків водоспадів і порогів. Найбільш великі водоспади [21], висота яких сягає 8-13 м, мають місцеві назви. У деяких місцях вода переборює стрімчасті уступи залізистого червоноколірного пісковика, різноманітючи колірну гаму похмурого, майже повністю

вкритого листям дерев каньйону, створюючи надзвичайно привабливу природничу атракцію.

Останні дві мальовничо-привабливі малі річки стрімко збігають до Чорного моря з Головного пасма Кримських гір на теренах Ялтинського гірсько-лісового природного заповідника. Річечка Улу-Узень (Узень-Баш) на своєму шляху у півтора десятки кілометрів утворює мальовничий 12-метровий водоспад Миколи Головінського [22], названого на честь відомого дослідника, який вивчав ці місця. Удвічі коротша ялтинська річечка Водоспадна (Учансу) спромоглася створити найвищий в Україні водоспад Учансу [23] ("вода, що летить"), де вода падає дивно мальовничим каскадом з майже прямовисної вапнякової скелі заввишки 98,5 метрів.

23